

שלמה מיכאלס — "המלך ליר" היהודי

מאת יהושע גלבוש

שיש בכוחן להציל אדם ממוות". ואמנם למד מיכאלס זמן מסוים משפטים (וגם פילוסופיה). אולם הוא בחר באומנות אחרת: אמנות-הבימה. "במקצוע זה — אמר השחקן — מצאתי יותר ממה שחלם אבי. אולי יש גם בה לרפא: לחנך המוני אנשים, את נשמותיהם, מהותם הרוחנית".

הדמויות שמיכאלס גילם על הבימה היהודית מצ"ט טרפות לאלפום עשיר ורבגוני. הן גיבורי יצירותיהם של קלסיקנים יהודיים ועולמיים וגם גיבורים של מחזות מודרניים. הוא הירבה להופיע במחזות של שלום-עליכם, פרץ, שלום אש, גולדפאדן, ברגלסון, מטרלינק ועשרות יוצרים אחרים. לפי כמה עדויות מוסמכות, היה "המלך ליר" של מיכאלס אחת הפנינים המזהירות בכתר-אמנותו.

שנים לאחר מותו של מיכאלס כתב סופר רוסי אחד, ה. לידין: "הנני נזכר במלך ליר בביצועו (של מיכאלס). ליר הזקן, עיוור, מרומה, שאבדה אמנותו בעולם, נע על פני הבמה, מגשש בידיים רועדות את האוויר. מיכאלס השתלט על כל הבימה. יחיד מילא את החלל. דומה היה, אצבעותיו הרוטטות מגיעות עד לפיסגת התפאורה...". והבמאי האנגלי הנודע גורדון קרייג, אמר לאחר שראה את הצגת מיכאלס במוסקבה: "אינני זוכר שום הצגה אמנותית, שגרמה לי התרגשות כל-כך עמוקה כדמותו של ליר בביצועו של מיכאלס... עכשיו ברור לי, למה אין לנו שפספיר אמיתי על הבמה האנגלית: לפי שאין לנו שחקן כמותו של מיכאלס...".

"המלך ליר" הועלה לראשונה ע"י התיאטרון היהודי הממלכתי במוסקבה במחצית שנות השלושים. בשנת 1935 נכללה ההצגה הזאת בפסטיבל-התיאטרון השלישי שנערך במוסקבה. הללו היו ימי פריחה לתיאטרון היהודי, שמיכאלס היה מנהלו האמנותי.

בזכותו של שפספיר רואה עתה הקהל הסובייטי על בדי הקולנוע ומסך הטלוויזיה את דמותו של השחקן היהודי הגדול, שלמה מיכאלס, שנרצח בידי תליינו של סטאלין בתקופת החיסול של התרבות היהודית ויוצריה ברוסיה. לכבוד שנת ה-400 להולדתו של הגאון מסטראט-פורד הרפיכו במוסקבה סרט תיעודי (דוקומנטארי) מקטעי מחזותיו של שפספיר שהועלו על הבימה בתיאטראות הסובייטיים. אחד הקטעים הללו הוא מעמד מתוך מחזה "המלך ליר", שהוצג על בימת התיאטרון האידי הממלכתי במוסקבה, שמיכאלס היה מנהלו האמנותי. באותו קטע משחק מיכאלס את דמות המלך ליר. וכך נשתלבה דמותו של מיכאלס — ליר בדמויות השפספיריות, שעוצבו בידי גדולי אמני-הבימה הסובייטיים, והאמן היהודי הגדול שב אל הבימה לדקה ומחצה.

כלום הגיון-בימיו כאן או זימון-מקרים? על כל פנים, מיכאלס משחק כאן את מעמד מותו של ליר. אותם הצופים שידועים את נסיבות מותו של מיכאלס, אפשר נזכרו באותה טראגדיה-של-זמננו, שלמה מיכאלס היה בה דמות ממשית, ו"שיחק" בה את מותו בלא איפור...

***

מיכאלס נרצח ב-12 בינואר 1948 — ורציחתו שימשה אות מבשר רעות ליהדות הסובייטית כולה. באותו זמן החלו "השנים השחורות" בדברי ימיה, שראשיתן בחיסול התרבות היהודית והסופרים היהודיים (בתוך שאר חללי החיסול, היה גם ילד-טיפוחיו של מיכאלס — התיאטרון היהודי במוסקבה) ושיאן בעלילה הנפשעת על הרופאים היהודיים, ומי יודע עד היכן היו הדברים מגיעים, אלמלא מותו של סטאלין, במארס 1953, שבעקבותיו הוכרז על זיכויים של הרופאים.

אמרנו: מיכאלס נרצח... אבל באותם הימים פור-סמה בעיתונות הסובייטית ידיעה דשמית, שמיכאלס "ניספה בנסיבות טראגיות", ורק במרוצת השנים נודעו בבירור כמה פרטים "טכניים" שסייעו לשיחזור יומו האחרון של מיכאלס. הוא הגיע במוסקבה למינסק, לטקס-חלוקה של אחד מפרסי-סטאלין (שהוא השתתף באחת מוועדות-השופטים שלהם). אבל בדרך ממלונו למשרדי המתעצה העירונית, או למשרד המקומי של המפלגה, מצא את מותו, הוא וגם מלווהו, וגוויתו הקרה נמצאה אי-שם לפנות בוקר. תאונת דרכים? רצח למטרות שוד? קשה היה לתת אמון בהשערות הללו. מפה לאזון סיפרו אז, כי במקום ה"אסון" נמצא שבור מקל-הטיולים של מיכאלס — ומשני הקרבות לא נשדד דבר. צל קודר אפף את המוות המיסתורי הזה.

וחמש שנים לאחר מותו של מיכאלס נתארך עוד הצל הזה ונתקדר. שמו של מיכאלס-וופסי נקשר בעלילת-הרופאים. הוציאו את השחקן המת מקברה, כדי לצרפו אל קבוצת "המפלצות בחלוקים לבנים" (כינוי של דופי לרופאים, שבכללם היה קרוב שלו, ד"ר וופסי המפורסם). מיכאלס כונה ע"י השופרות הסובייטיים "הלאומני הבור-גני הידוע". האשמהוה בקשרי קנוניה וריגול עם ה"ג'וינט" והוכתר בתואר בוגד ואייבי-העם...

רק בבוא תקופת "התפשרה" לאחר הקונגרס הכ' של המפלגה הקומוניסטית, הוחזר גם כבודו של מיכאלס. מפעל-חיינו הגדול — התיאטרון היהודי — לא קם לתחייה, אולם הוא עצמו שוב זוכה לשבחים כאמן דגול וכפטריוט סובייטי נאמן.

***

מיכאלס נולד בשנת 1890 בדווינסק, במשפחה שמיזגה מסורת והשכלה. בימי גדולתו סיפר, שאביו רצה "לעשותו" רופא או עורך-דין. שתי האומנויות הללו, רפואה ועריכות-דין, קרובות היו ללבו של האב. לפי

עלינו דברי הסופר „הער נסתר“ (שגם הוא היה מקרבנות החיסול): „במוסקבה מספרים, שבהרבה בתים יהודיים ניסו את המראות, כנהוג לאחר מותו של בן-משפחה“.

משוררי ישראל — ברוסית

יצירותיהם של 44 משוררים ישראלים תורגמו לרוסית ונכללו בספר „משוררי ישראל“ (פואיטי איזר-אילא), שהופיע לפני זמן קצר במוסקבה. הוצאת הקובץ הזה היא בלי ספק מאורע בעל-משמעות. במבוא לספר אומר בית-ההוצאה, שזהו ניסיון ראשון לפתוח לפני הקורא הסובייטי פתח להפרכת השירה הישראלית בת-זמננו. ואף-על-פי שאין בכמות זו של השירים המתורגמים ובמבחר שלהם כדי לשקף את היצירה הפיוטית הישרא-אלית במילואה, ראוי הקובץ שנקדם אותו בברכה. בהיקף כזה ובמיכלול-צילילים פוזה לא הידהדה עד עכשיו שירת-הארץ בלשון הרוסית.

ניתנו בו בספר כ-110 שירים, שתורגמו בידי סופרים שונים, קצתם בני הארץ וקצתם יושבי ברית-המועצות. מעברית תורגמו יצירותיהם של 34 משוררים, והם: יעקב פייכמן, יעקב פהן, יהודה קרני, אביגדור המאירי, אברהם שלונסקי, רחל, יוכבד בת-מרים, אלפסנדר פן, נתן אלתר-מן, מרדכי אבי-שואל, רפאל אליעז, לאה גולדברג, יעקב אורלנד, אברהם ברוידס, מרים ילן-שטקליס, מרים ברנ-שטיקורבה, אמיר גלבוע, דב חומסקי, חיה קדמון, חיים גורי, בנימין גלאי, נתן יהונתן, זרובבל גלעד, אלעזר גרנות, חיה ורד, ע. הלל, יהודה עמיחי, אבנר טריינין, יחיאל מד, ט. כרמי, נתן פשוט, ש. יעקב, אהרון אלמוג, ע. גוף, משוררים כביאליק וטשרניחובסקי לא זכו, משום-מה, להיכלל בקובץ זה. מאידית תורגמו יצירותיהם של יוסף פאפירניקוב, פסח בינצקי ואריה שמרי; ומערבית — שירים של שבעה פייטנים: חנא אבו חנא, עסאם עבאסי, עיסה לובאני, תאופיק זאיאד, י. ששון, סלים ג'ורבאן, מוחמד דרוויש.

העריכה הכללית של הקובץ נעשתה בידי המשורר היהודי-הרוסי בוריס סלוצקי. דבריי-המבוא מטעם ההוצאה כתובים ברוח פוליטית-מגמתית מובהקת. השירה הישרא-אלית — נאמר שם — נולדה בפלשתונה המאנדאטורית — והידידות בין הצמרת הציגנית-בורגנית פעלה פעולה משתקת על המשוררים; הספרות הארצישראלית טישטשה את הקונפליקטים המעמדיים ולעומת זאת השתדלה לנפח ולהנציח את האיבה היהודית-ערבית... אמנם נשמעו בשירה זו — מוסיף המבוא — גם צלילים הומאניסטיים ואנטי-מיליטאריסטיים, אולם על-פירוב הם ביטאו מחד-שבות נבוכות או רגשות דתיים מטהטשים, תוך ניתוק מן המציאות הקאפיטאליסטית והאימפריאליסטית הממ-שית, ותוך התעלמות ממאווייהם של המוני-העם; רק זעיר-פה זעיר-שם עלו בשירה הארצישראלית איים מהפכניים, פרוגרסיביים ופרולטאריים — יצירותיהם של משוררים, שהשתחררו מעשן-הציגנות, שקראו לברית-עמים והתקוממו נגד הדיכוי והניצול מבחוץ ומבפנים... המבוא מציין התעוררות בשירה הישראלית עם הקמת המדינה ומלחמת-השחרור, אלא שלא ארכו הימים והיא שקעה באווירת-שפל-זיאוש, או שהמשוררים נאכלו מן האכזבות — משראו איך הוחלפה השיטה האנגלית הורה בשיעבוד למנופולים אמריקניים; רק קבוצה מסוימת של משוררים, בעיקר קומוניסטים, לא נשתעבדה לניהי-ליזם והשמיעה קולות פיוטיים נועזים...

מדבריי-מבוא אלה אתה למד על אבן-הבוחן, שעל פיה נבחרו היצירות הראויות לתרגום לרוסית. המערכת ביקשה, בעיקר, מוטיבים סוציאליים לוהטים, תיאורי נצוקה, זעם נגד שליטים, ביטויים של בוז לאימפריאליזם וביטויי-אהדה לקומוניזם וברית-המועצות.

גלי-הערצה היו מציפים, בעיקר, את מיכאלס-השחקן. הבמה היתה מלכותו — והתפקיד חייו. כל דמות שגילם היה צולל לתוכה כולו בלא שיוך, ועליידה היה ממחיש את עולמו הרגשי והמחשבתי. נאמר עליו, שהוא הוגה על הבמה — בקול ובתנועה. דמויותיו היו „נחשפות“ לפני קהל-הצופים לפני-ולפנים, על סבכי-השקפותיהן ועל מאווייהן הכמוסים-ביותר. הנה מה שאמר מיכאלס עצמו על משחקו: „הדמות משמשת לי, קודם-כל, אמצעי, להבעת עצמי. בדמות אני ממחיש את כאבי, כשם שאני נושא אל הבמה את חדותי“. ובהודמנות אחרת סיפר: „שעה שאני מתחיל לעבוד על איזה תפקיד, הריני מבקש בעיקר לדעת, באיזו מידה יכול תפקיד זה ליהפך לחלק מעצמי, מהשקפת-עולמי; עד כמה הוא משמש ביטוי למחשבותי“. אף ציין מיכאלס את התמוגותו עם תפקידיו שהוא משחק בפסוק „כל עצמותי תאמרנה“.

שלמה מיכאלס נערץ היה על יהודים ולא-יהודים. מתת-החסד של כשרונו האמנותי הקנתה לו תהילה בכל חוגי התרבות בברית-המועצות, והיא גם פתחה לפניו שערים למוסדות-השלטון המרפזיים של המדינה ולצמרת החברה הסובייטית. בזמנו שימש חבר הסובייט העליון, וסיפרו שסטאלין בעצמו היה מקרב אותו וכטוב לבו עליו היה קוראו „סולומון החכם שלי...“

אין תימה, שבזמן המלחמה הועמד מיכאלס בראש הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי במוסקבה. מטרת הוועד היתה לעורר את דעת-הקהל היהודית בעולם להגברת המאמץ המלחמתי נגד גרמניה ולגיוס עזרה למען הצבא האדום. מיכאלס העלה את הסיסמה „1000 טאנקים — 500 מפציצים“, שאותם נקראו יהודי העולם לתרום לצבא הסובייטי.

במחצית 1943 באו מיכאלס והמשורר איציק פפר (שהיה לאחר-מכן בין הסופרים שהוצאו להורג) — לארצות-הברית, קאנאדה ומפסיקו בשליחותו של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי. מבימת-המשחק עלה האמן לבי-מות ההסברה העולמית, וגם בתפקידו החדש שיקע את כל להט-לבו, ואכן, דבבות אנשים שתו בצמא את דבריו. במלאות שנתיים לפלישה הגרמנית לשטחה של ברית-המועצות, הידהד קולו של מיכאלס בפולו-גראונדס בניו-יורק: „הנה עומד לפניכם אדם חי. הסתכלו בידיים אלו, בראש זה, בלב זה. הפאשיסטים רוצים להפוך אותי לסבון. מכל מה שאתם רואים — הם רוצים לעשות סבון! לא ממני בלבד — גם מכם: מאבותיכם ואימותיכם ומילדיכם הם מבקשים לעשות סבון!“

המוני יהודים האזינו בדריכות ובהתרגשות. נרגשים ביותר היו גם האורחים הסובייטיים. יש יסוד להניח, שימים רבים עמדו לנגד עיני-רוחו של מיכאלס עשרות אסיפות-העם היהודיות באמריקה, ומתקבל על הדעת, שבסתר-לבו נשא מיכאלס את המישאלה, שבעתיד עוד יורחבו תחומי פעולתו של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי ויוגפרו קשריה של יהדות רוסיה עם יהדות העולם. זו היתה לא רק תקוותו שלו, אלא גם תקוותו של קיבוץ יהודי גדול. ואולי כאן הסיבה, שבשעה שנתקשרו עננים כבדים בשמי יהדות רוסיה — היה מיכאלס מן הראשונים שסולקו מן הדרך.

מותו האישי של „המלך ליר“ היהודי גרם זעזוע עמוק לציבור היהודי, וגם לטובי האינטליגנציה הרוסית. כשהובאה גווייתו של מיכאלס ממינסק למוסקבה וארונו הוצג בבניין התיאטרון היהודי (ביאנואר 1948), צבאו המונים על שעריו ביום-כפזר מוסקבאי, כדי לחלוק את הכבוד האחרון למי שהיה התגלמות החיים. במשמרות-הכבוד ליד ארונו ניצבו ונתחלפו מגדולי עולם-הספרות-והאמנות.

אולם בעיקר ירד אבל כבד על בית-ישראל ברוסיה. על רושם מותו של מיכאלס על הרחוב היהודי נאמנים